

Η οχύρωση της Χαλκίδας. Η ανασκαφή στον χώρο ανέγερσης του Νέου Γενικού Νοσοκομείου¹

Μαρία ΚΟΣΜΑ[†]
Γιάννης ΧΑΙΠΕΤΑΚΗΣ

Abstract

In 2012-2014, research resumed on the eastern limit of the construction site of the new General Hospital of Chalkis, and a section of defensive wall was uncovered. Research was centred on the area that stretches to the north foothills of Vathrovouni and is widely known as *Pedio Volis* ('Shooting Range') because it was used by the army as a firing range for decades. To the north of this hill extends a lower crest, 90 m high, known by the name *Kalogritsa*, on the low slopes of which a section of the city and the defensive wall were excavated. Sections of domestic remains and the defensive wall were partly visible and had already been located in the 1970s during surface exploration. However, since the area was the property of the Greek Army, excavations could only be launched after the construction of the new General Hospital was approved. One of the issues which puzzled the researchers of the topography of the ancient city more than anything else—whether the *asty* was enclosed by a defensive wall or not—was resolved by the latest archaeological research. In the documents of ancient authors, such as Aeneas Tacticus, Heraclides Criticus, Strabo and Titus Livius, the existence of a defensive enclosure is clearly recorded. The wall that was recently discovered forms part of the urban fortification of the ancient city. Regardless of what the research does not take into account (e.g. whether the entire headland was fortified or not), the latest archaeological evidence attests to the existence of at least one section with north-south orientation that encloses the city from the east, taking advantage of the geomorphological features of Vathrovouni.

Εισαγωγή

Για μια πόλη με μεγάλο αρχαιολογικό ενδιαφέρον όπως η Χαλκίδα, αλλά ταυτόχρονα με αδιάκοπη κατοίκηση, άναρχη δόμηση και αδυναμία προστασίας της μεσαιωνικής και νεώτερης αρχιτεκτονικής της φυσιογνωμίας, η ανακάλυψη και διατήρηση της οχύρωσής της που ανάγεται στην Κλασική και Ελληνιστική περίοδο, αποτελεί αναμφίβολα σταθμό στην ιστορία της έρευνας της περιοχής. Μια Χαλκίδα γνωστή για τη δράση της κατά τον δεύτερο αποικισμό, νικήτρια αλλά βαριά πληγωμένη μετά τον Δηλάντιο πόλεμο, συχνά άθυρμα των Αθηναίων, των Μακεδόνων και των Ρωμαίων και ουσιαστικά άφανης σήμερα με αποσπασματικά, ελάχιστα ορατά λείψανα.

1. Ευχαριστίες εκφράζονται στο επιστημονικό και εργατοτεχνικό προσωπικό για την άψογη συνεργασία κατά τη διάρκεια του έργου (2012-2015). Συγκεκριμένα στους αρχαιολόγους και φοιτητές αρχαιολογίας Κ. Δαμηλάτη, Α. Λέων, R. Van Doorslaer, στους αρχιτέκτονες και σχεδιαστές Α. Νακάση, Γ. Δαλακούρα, Ε. Μπροζιούτη, και στους εργατοτεχνίτες Ζ. Καρβελά, Θ. Αλία, Α. Κοντάκη και Ο. Καραθανάση.

Τα νέα αρχαιολογικά δεδομένα

Η έναρξη των εργασιών κατασκευής του νέου Γενικού Νοσοκομείου της Χαλκίδας το 2012 στην περιοχή που εκτείνεται βόρεια του ορεινού συμπλέγματος του Βαθροβουνίου, στα ανατολικά της σύγχρονης πόλης, στάθηκε η αφορμή για την αποκάλυψη τμήματος του τείχους της αρχαίας πόλης. Τμήμα της πορείας του τείχους ήταν εν μέρει ορατό και είχε εντοπιστεί ήδη από τη δεκαετία του 1980, κατά τη διάρκεια επιφανειακών ερευνών,² καθώς όμως η συγκεκριμένη περιοχή βρισκόταν στην κυριότητα του ελληνικού στρατού και για δεκαετίες λειτουργούσε ως πεδίο βολής,³ η πραγματοποίηση ανασκαφικής έρευνας στην περιοχή κατέστη δυνατή μόνο μετά την έγκριση της ανέγερσης του νοσοκομείου.

Η έρευνα επικεντρώθηκε στα βόρεια του χαμηλού λόφου της Καλογρίτσας, που βρίσκεται στα δυτικά-βορειοδυτικά του όρους Βαθροβουνίου. Αποκαλύφθηκε τμήμα οχύρωσης με κατεύθυνση Β-Ν, που παρακολουθείται σε μήκος 380 μέτρων, ακολουθώντας το φυσικό ανάγλυφο των πρανών του λόφου της Καλογρίτσας (Εικ. 1). Τμήματά του είναι είτε κατεστραμμένα είτε δεν σώζονται σε καλή κατάσταση, ενώ διαπιστώθηκε ότι η πορεία του συνεχίζεται τόσο προς τα βόρεια όσο και προς τα νότια, εκτός των ορίων του χώρου ανέγερσης του νοσοκομείου. Στα νότια, όπως διαπιστώνεται από τις ορατές λιθοπλίνθους, καταλήγει στο πλάτωμα που διαμορφώνεται στην κορυφή του λόφου της Καλογρίτσας, καθιστώντας σαφές ότι οχυρώνει τον συγκεκριμένο λόφο.

Το ανασκαμμένο τμήμα του τείχους παρουσιάζει δύο χρονολογικές φάσεις. Η πρώτη διατηρείται αποσπασματικά στον νότιο τομέα της ανασκαφής, όπου δύο σκέλη του τείχους συγκλίνουν σε αμβλεία γωνία (Εικ. 2, 3). Στο βόρειο σκέλος, που τοποθετείται σε επίπεδη έκταση, το τείχος διατηρείται σε αρκετά καλή κατάσταση, έχει πλάτος 1,90 μ., είναι κατασκευασμένο κατά την έμπλεκτο τεχνική και συνίσταται από ορθογωνισμένους ασβεστόλιθους. Στο νότιο σκέλος το τείχος σώζεται στο ύψος των θεμελιών και αποτελείται από μικρά αυτόνομα τμήματα που δίνουν την εντύπωση οδοντώσεων (Εικ. 4). Αυτή η κατασκευαστική λεπτομέρεια πιθανόν να σχετίζεται με την ανωφέρεια του εδάφους, καθώς και με λόγους στατικότητας για την αποφυγή της κατάρρευσης ολόκληρου του τείχους σε περίπτωση επίθεσης.

Για τη χρονολόγηση αυτής της φάσης στοιχεία προέρχονται από το νεκροταφείο που εντοπίστηκε έξω από το τείχος, μικρό μόνο τμήμα του οποίου έχει ερευνηθεί. Στο νότιο σκέλος ερευνήθηκαν έξι τάφοι που χρονολογούνται στο δεύτερο μισό του 5ου αι. π.Χ., ενώ στο βόρειο σκέλος αποκαλύφθηκε μια μεγάλη συγκέντρωση τεθραυσμένων αγγείων και ειδωλίων μέσα σε παχύ στρώμα καύσης που ενδεχομένως συνδέεται με έναν χώρο του νεκροταφείου, όπου τελούνταν εναγισμοί, στοιχείο που ενισχύεται και από την παντελή έλλειψη οστών. Το χρονολογικό πλαίσιο της τελευταίας αυτής θέσης είναι ευρύτερο καθώς μεγάλος αριθμός μελανόμορφων και μελανόγραφων ληκυθίων ανάγεται στο πρώτο μισό του 5ου αι. π.Χ. ενώ κάποια τμήματα ερυθρόμορφων αγγείων, κυρίως πυξιδών και αρυβαλλοειδών ληκυθίων χρονολογούνται στο τέλος του 5ου αι. π.Χ. Θεωρείται βέβαιο ότι το νεκροταφείο και το τείχος συνθέτουν ένα σύνολο, καθώς η χωροθέτηση του πρώτου στα πρανή της Καλογρίτσας θα σχετιζόταν με μια οικιστική εγκατάσταση στην περιοχή. Όπως προκύπτει λοιπόν από τη χρονολόγηση της κεραμικής, το τείχος στην περιοχή της Καλογρίτσας θα πρέπει να υπήρχε σε όλη σχεδόν τη διάρκεια του 5ου αι. π.Χ.

Τα τέλη του 6ου και ο 5ος αι. π.Χ. είναι μια ταραχώδης περίοδος για τη Χαλκίδα, όπως μαρτυρούν και οι γραπτές πηγές. Το 506 π.Χ., ύστερα από την ήττα των Βοιωτών και των Χαλκιδέων από τους Αθηναίους, 4000 Αθηναίοι κληρούχοι εγκαθίστανται στη Χαλκίδα. Μισό αιώνα αργότερα, το 446 π.Χ., μετά την ήττα των Αθηναίων στην Κορώνεια της Βοιωτίας, οι Χαλκιδείς εξεγείρονται ξανά. Ωστόσο, η Αθήνα καταστέλλει την εξέγερση και εγκαθιστά 2000 κληρούχους στην πόλη. Μέσα σε αυτό το χρονικό πλαίσιο θα πρέπει να τοποθετηθεί και η κατασκευή του οχυρωματικού περιβόλου, ίσως και υπό την

2. Σάμψων 1986, 29, 56-57, εικ. 9-10; Σαπουνά-Σακελλαράκη 1987, 207-208.

3. Παπαρηγορίου 1953, 22, 131, 134.

εποπτεία των Αθηναίων, όπως συμβαίνει και σε άλλες περιπτώσεις, για παράδειγμα στην Σκύρο⁴ και τα Μέγαρα,⁵ όπου οι Αθηναίοι ενισχύουν τα οχυρωματικά έργα άλλων πόλεων για να εξασφαλίσουν τα συμφέροντά τους. Είναι γνωστή άλλωστε, η μέριμνα των Αθηναίων για την προστασία της Εύβοιας και κατ' επέκταση των όσων της προσέφερε.⁶ Σε κάθε περίπτωση, η ολοκλήρωση της ανασκαφής και η μελέτη των ευρημάτων της θα προσδιορίσουν σαφέστερα το χρονολογικό πλαίσιο της κατασκευής της φάσης αυτής.

Οι γνώσεις μας για τη Χαλκίδα του 5ου αι. π.Χ. είναι αρκετά περιορισμένες. Η συνεχής κατοίκηση στο πέρασμα των αιώνων προκάλεσε την καταστροφή των οικοδομικών καταλοίπων της κλασικής πόλης, με αποτέλεσμα τα αρχαιολογικά δεδομένα να είναι αποσπασματικά. Όπως όμως αποδεικνύεται από τα ευρήματα των σωστικών ανασκαφών, η πόλη των Κλασικών χρόνων θα πρέπει να εκτεινόταν στην περιοχή βόρεια του Αγίου Στεφάνου, ανάμεσα στον Άγιο Ιωάννη και τις Εργατικές Κατοικίες. Μεμονωμένοι τάφοι ή μικρές συστάδες τάφων της εποχής, που έχουν εντοπιστεί σε διάφορες θέσεις σε όλη την έκταση της χερσονήσου της Χαλκίδας, συνηγορούν υπέρ της ύπαρξης και μικρότερων εγκαταστάσεων.⁷ Πέντε μεγάλα πώρινα κιονόκρανα δωρικού ρυθμού των αρχών του 5ου αι. π.Χ. που εντοπίστηκαν κοντά στον Εύριπο, στην περιοχή του σημερινού Βούρκου, και σχετίζονται πιθανώς με ναό αφιερωμένο στη λατρεία του Ολύμπιου Δία⁸ αποδεικνύουν ότι ήδη από τις αρχές του αιώνα την πόλη κοσμούσαν δημόσια κτήρια.⁹ Λείψανα άλλων κτηρίων που τους αποδίδεται δημόσια χρήση έχουν εντοπιστεί στις Εργατικές κατοικίες, τα Δύο Δένδρα και το Πέι Δοκού.¹⁰

Η δεύτερη κατασκευαστική φάση του τείχους, είναι καλύτερα διατηρημένη, όχι όμως σε όλο το μήκος των 380 μέτρων. Σε αυτή τη φάση, μετασκευάζεται και διαπλατύνεται¹¹ το τμήμα του τείχους του 5ου αι. π.Χ., ενώ στη συμβολή των δύο σκελών του προβάλλει ένας μεγάλος τετράγωνος πύργος (Εικ. 2, 3). Για την πλήρωση του τείχους χρησιμοποιούνται πλίνθοι.¹² Η εύρεση στο ύψος της θεμελίωσης του πλίνθινου γεισίματος ενός μικρού λάκκου, διανοιγμένου στο σταθερό έδαφος, που περιείχε θαλάσσια βότσαλα και ένα σφοντύλι, υποδηλώνει κάποια τελετουργική χρήση, και είναι δυνατόν να ταυτιστεί με μια απόθεση θεμελίωσης ή εγκαινίου. Παρά το γεγονός ότι οι αποθέσεις θεμελίωσης δεν είναι συνηθισμένες στα τείχη των πόλεων, το παράδειγμα της Χαλκίδας δεν είναι το μοναδικό. Αντίστοιχο παράδειγμα έχει εντοπιστεί στα τείχη του 4ου αι. π.Χ. στη Γέλα της Σικελίας,¹³ ενώ ο Πausanias αναφέρει ότι ο Αλκάθοος, μυθικός βασιλιάς των Μεγάρων, πριν από την ανέγερση του τείχους της πόλης θυσίασε στους Προδομείς θεούς.¹⁴

Από αυτή τη φάση έχουν διατηρηθεί τέσσερις τετράγωνοι πύργοι με μήκος πλευράς 7 μ., πλήρεις

4. Δέφνερ 1925-1926, 165-167.

5. Ζορίδης 1985, 236.

6. Moreno 2007, 126-140.

7. Αποθέτες κεραμικής που εντοπίστηκαν στη συμβολή των οδών Δηλαντίων-Κραταιμένων και στη Βροντού, συνηγορούν σε θέσεις εγκατάστασης. Τάφοι έχουν εντοπιστεί στις θέσεις Πλάτωμα, Κακή Κεφαλή, Λιανή Άμμος, Βροντού, Αλάτσατα, Ταψί Βρύση και Πειραική-Πατραϊκή, Αγία Μαρίνα. Ενδεικτικά, Ανδρειωμένου 1972, 178-179; Σάμψων 1976 α, 138; 1986, 44.

8. Σάμψων 1976 β, 17; IG I³ 40.

9. Επίσης, μια πυραμιδόσχημη βάση αναθήματος με την επιγραφή *Εὔφειμος ἀνέθεκεν* προέρχεται από την περιοχή του Αγίου Ιωάννου και χρονολογείται γύρω στο 500 π.Χ., Παπαβασιλείου 1891, 610; Jeffery 1961, 83.

10. Παπαβασιλείου 1891, 612; Σάμψων 1976β, 17.

11. Lawrence 1979, 447, σημ. 10.

12. Το τείχος πληρούται σε μια έκταση πλάτους 1 μ., κάθε πλίνθος έχει πάχος 0,08-0,10 μ. Για ανάλογα παραδείγματα, βλ. Jameson 1969, 320, πιν. 84; Krause 1972, 26, πιν. 36, 70. Το πλίνθινο γέμισμα στο τείχος της Χαλκίδας δεν εφάπτεται της εσωτερικής όψης των λίθων της εξωτερικής παρειάς του τείχους, αλλά μεσολαβούν λιθάρια, μέσα σε καστανό χρώμα. Ανάλογο είναι το παράδειγμα της Αρκαδικής Γόρτυνας, όπου συσσωρευση λίθοι εν είδει τοιχίου συσσωρεύτηκαν πίσω από τις εσωτερικές παρειάς του τείχους για τη βελτίωση της εσωτερικής συνεκτικότητάς του και τη μείωση της εξωτερικής πίεσης, Maher 2012, 471, εικ. 7.22

13. Hunt 2006, 99, 108.

14. Pausanias I 42.1.

στο εσωτερικό τους (Εικ. 1). Οι πύργοι προβάλλουν 7μ. από την παρειά του τείχους, προκειμένου να εξοικονομηθεί χώρος για την ανάπτυξη των πολιορκητικών μηχανών και να προστατευτούν τα μεσοπύργια διαστήματα που κυμαίνονται από 41,50 έως 54 μ. Η κατάσταση διατήρησης των δύο μεσαίων πύργων είναι αποσπασματική. Ο νοτιότερος εδράζεται επάνω στα στρώματα καύσης (εναγισμούς) της πρώτης φάσης, ενώ ο βορειότερος είναι ο καλύτερα διατηρημένος σε ύψος δύο δόμων.

Στον βόρειο τομέα το τείχος έχει πλάτος 3,30 μ. και ύψος 1,50 μ., και είναι κατασκευασμένο κατά την έμπλεκτο τεχνική (Εικ. 5). Το σύστημα δόμησης που έχει χρησιμοποιηθεί είναι το ισόδομο τραπεζιόσχημο. Ένα πολύ ενδιαφέρον κατασκευαστικό στοιχείο αποτελεί ο αγωγός ομβρίων υδάτων που το διαπερνά εγκάρσια (Εικ. 6). Έχει πλάτος 0,92 μ. και ύψος περίπου 0,90 μ. ενώ πλησίον του στομίου του υπάρχει τραπεζιόσχημος λίθος ο οποίος διαιρεί το άνοιγμά του στα δύο. Τέτοιου είδους ανοίγματα¹⁵ στο ύψος των θεμελίων των τειχών απαντώνται συχνά στις οχυρώσεις και σχετίζονται είτε με την απομάκρυνση των ομβρίων υδάτων, είτε με τη διευθέτηση ρεμάτων, αν είναι περισσότερα ή μεγαλύτερα. Για την αποτροπή εισόδου εισβολέων από αυτά τα ανοίγματα τοποθετούνται είτε μεταλλικά κικκλιδώματα που ονομάζονται οβελίσκοι,¹⁶ είτε λίθινοι παραστάτες.

Πιθανολογείται ότι η ανωδομή του τείχους τόσο της δεύτερης όσο και της πρώτης οικοδομικής φάσης ήταν πλίνθινη. Η απουσία λιθοπλίνθων στην γύρω περιοχή και το σχεδόν ενιαίο σωζόμενο ύψος του τείχους, αποτελούν δεδομένα που συνηγορούν σε αυτή τη θεωρία. Αν και μεγάλα τμήματα του τείχους έχουν καταστραφεί, παρόλα αυτά, οι αδιατάρακτες επιχώσεις εκατέρωθεν του βόρειου τομέα, που έφταναν ή και ξεπερνούσαν το ένα με ενάμισι μέτρο, δεν απέδωσαν καμία πεσμένη λιθόπλινθο. Η χρήση ωμών πλίνθων στην κατασκευή των οχυρωματικών περιβόλων είναι συχνή τόσο κατά την Κλασική όσο και κατά την Ελληνιστική περίοδο.¹⁷ Αν και θεωρείται ότι οι πλίνθοι είναι πιο ανθεκτικές στον πολιορκητικό κριό,¹⁸ από τον 4ο αι. π.Χ. επικρατούν οχυρώσεις εξ ολοκλήρου λίθινες, που αναμφίβολα σχετίζονται και με το βάρος των πολιορκητικών μηχανών που έπρεπε να υποβαστάξουν. Η προτίμηση του ενός υλικού από το άλλο σχετίζεται άμεσα με τη θέση τείχισης, καθώς σε μέρη επίπεδα ή πεδινά και με άφθονα νερά χρησιμοποιούνται πλίνθοι, ενώ αντίθετα σε μέρη βραχώδη, όπου σε μικρή απόσταση υπάρχει η δυνατότητα εξόρυξης λίθων, η κατασκευή είναι εξ ολοκλήρου λίθινη.¹⁹ Η επιλογή της πλίνθινης ανωδομής στο τείχος της Καλογρίτσας, σε μια περιοχή με καλής ποιότητας λίθο, θα πρέπει να ερμηνευτεί διττά. Είτε λόγω βιασύνης²⁰, καθώς μια τέτοια κατασκευή ήταν πιο γρήγορη από την αντίστοιχη λίθινη, είτε επειδή το τμήμα του τείχους που ήρθε στο φως συνιστά πολύ μικρό τμήμα της συνολικής οχύρωσης, η οποία, οικοδομημένη κυρίως στο πεδινό τμήμα της Χαλκίδας, έφερε πλίνθινη ανωδομή, στοιχείο που τηρήθηκε σε όλο της το μήκος.

Από την έως τώρα μελέτη της κεραμικής φαίνεται πιθανή η χρονολόγηση της οχύρωσης στο δεύτερο μισό του 4ου αι. π.Χ., γεγονός που ενισχύεται από τις ιστορικές πηγές. Οι γνώσεις μας για την πόλη του 4ου αι. π.Χ., συγκριτικά με αυτές του 5ου αι. π.Χ., είναι πιο πλούσιες. Σε αυτό συμβάλλουν κατά πολύ οι αρχαίοι συγγραφείς που κάνουν λόγο για την ύπαρξη τείχους. Ο Αινείας ο Τακτικός (IV.1-4) περιγράφει πώς ένας προδότης κατάφερε να ανοίξει μία από τις πύλες του τείχους της πόλης της Χαλκίδας, έτσι ώστε να εισέλθει ο εχθρός. Ο Bakhuizen, Ολλανδός ερευνητής που ασχολήθηκε συστηματικά με την τοπογραφία της αρχαίας Χαλκίδας, τοποθετεί το περιστατικό στα 357 π.Χ.²¹ Πιο

15. Lawrence 1979, 270-272. Ακριβή παράλληλα στην Αθήνα, Αλεξανδρή 1976, 27-29, πιν. 32 γ, 33 α-β, και το Καλλίηρο Καρδίτσας, Ιντζεσίλογλου 2009, 60, εικ. 4-5. Στο ύψος των θεμελίων ή λίγο πιο πάνω από αυτά υπάρχουν και απλές λίθινες υδροροές σε οχυρώσεις (Adam 1982, πιν. 68-71, 162-163, εικ. 15; Ζορίδης 1985, 225, εικ. 4-5) και σε προτειχίσματα (Φιλήμονος-Τσοποτού 2004, 113).

16. Lawrence 1979, 271.

17. Winter 1971, 71-72.

18. Winter 1971, 72.

19. Winter 1971, 72-73.

20. Winter 1971, 73.

21. Bakhuizen 1985, 13.

καθοριστική είναι, ωστόσο, η μαρτυρία του Στράβωνα (10.1.8), ο οποίος αναφέρει ότι μετά την καταστροφή της Θήβας από τον Αλέξανδρο το 335 π.Χ., οι Μακεδόνες αντιλαμβανόμενοι τη στρατηγική θέση της Χαλκίδας επέκτειναν τον περίβολο της πόλης συμπεριλαμβάνοντας τον Κάνηθο και τον Εύριπο. Μέσα από το συγκεκριμένο χωρίο του Στράβωνα καθίσταται σαφής η ύπαρξη ενός προγενέστερου περιβόλου που επεκτείνεται αυτή την εποχή. Ο Bakhuizen, ερμηνεύοντας εσφαλμένα ένα χωρίο του Διόδωρου του Σικελιώτη (XV 30.2 και 5) που ουσιαστικά αναφέρεται στην επικράτεια της Ιστιαίας, υποστηρίζει ότι ο προγενέστερος περίβολος στον οποίο αναφέρεται ο Στράβωνας θα πρέπει να κατασκευάστηκε από τον Αθηναίο στρατηγό Χαβρία, το 378-377 π.Χ. Με τα πρόσφατα στοιχεία όμως είναι δυνατή μία νέα ανάγνωση του χωρίου του Διόδωρου του Σικελιώτη και ο αναφερόμενος προγενέστερος περίβολος προτείνεται να ταυτιστεί με το τείχος του 5ου αι. π.Χ. Συμπερασματικά, είναι βάσιμο να υποθεθεί ότι η μετασκευή του τείχους συνδέεται με την κατάληψη της πόλης από τους Μακεδόνες, στο δεύτερο μισό του 4ου αι. π.Χ.²²

Η αποκάλυψη προτειχίσματος, το οποίο σχετίζεται με τη ελληνιστική φάση της οχύρωσης,²³ παρέχει κάποια πρόσθετα δεδομένα. Στον νότιο τομέα πρόκειται για ένα λεπτό τοίχιο, πλάτους 0,55-0,65 μ. και σωζόμενου ύψους 0,65 μ., που ακολουθεί παράλληλα την πορεία του τείχους με κατεύθυνση Δ-Α, απέχοντας από αυτό (στην ελληνιστική φάση) 6,00-6,50μ. (Εικ. 3). Είναι κατασκευασμένο από τοπικούς ασβεστόλιθους αδρά επεξεργασμένους, και αργούς λίθους. Στο χαμηλότερο σημείο έχει μορφή αναλήμματος καθώς στα νότιά του ο βράχος εμφανίζεται αρκετά ψηλότερα από ότι στα βόρεια του. Ο χώρος ανάμεσα στον βράχο και το προτείχισμα πληρούται με λιθάρια και χώμα, ενώ τόσο η κεραμική όσο και ένας αργυρός στατήρας του Βοιωτικού Κοινού κοπής 379-338 π.Χ. ενισχύουν την χρονολόγηση του στην ίδια περίοδο με την ελληνιστική φάση του τείχους. Εντύπωση προκαλεί η κάμψη του προτειχίσματος στην ανατολική απόληξή του προς τα βορειοανατολικά, ενσωματώνοντας και μη καταστρέφοντας τους τάφους του 5ου αι. π.Χ. Πέρα από το γεγονός ότι ενδεχομένως να υπήρχε σήμανση για το νεκροταφείο, οπότε και δεν καταστράφηκε,²⁴ πιο πιθανή φαίνεται η ύπαρξη ενός ακόμα πύργου στην θέση αυτή, που επέβαλε και την αλλαγή πορείας του προτειχίσματος. Σε μια τέτοια περίπτωση το μεσοπύργιο διάστημα υπολογίζεται στα 45 με 50 μ.

Το προτείχισμα που αποκαλύφτηκε μπροστά στον νοτιότερο και τον βορειότερο πύργο είναι διαφορετικής κατασκευής (Εικ. 2, 5).²⁵ Μπροστά στον νοτιότερο πύργο, και σε απόσταση 7,30-7,50μ. από αυτόν, φτάνει σε πλάτος τα 1,10-1,20μ. και σωζόμενο ύψος 0,70μ. Μπροστά από τον βορειότερο πύργο, και σε απόσταση 8μ. από αυτόν, αποτελείται από δύο σκέλη, σωζόμενου μήκους 5,40μ. το νότιο και 12,40μ. το βόρειο, που εφάπτονται δημιουργώντας αμβλεία γωνία. Έχει πλάτος 1,05-1,10μ. και σώζεται σε ύψος 0,80μ. Στην εσωτερική πλευρά του βόρειου σκέλους φέρει κτιστή αντηρίδα, μήκους 0,60μ. και πλάτους 0,80μ.²⁶ Και στις δύο περιπτώσεις είναι κατασκευασμένο από αδρά επεξεργασμένους λίθους ασβεστόλιθου, τμήματα πωρόλιθου, άφθονα τμήματα κεράμων, και οικοδομικό υλικό σε δεύτερη χρήση όπως τμήματα βάσης βάρθρου και αρράβδωτων κιόνων.

Η κατασκευή της δεύτερης φάσης του προτειχίσματος συνδέεται με τα ιστορικά γεγονότα των Ελληνιστικών χρόνων, καθώς προς τα μέσα του 3ου αι. π.Χ. παρατηρούνται τροποποιήσεις. Συγκεκριμένα, εσωτερικά του τείχους και σε όλο το σωζόμενο μήκος του ερευνήθηκε ένα εκτεταμένο στρώμα καταστροφής που περιλάμβανε μεγάλη ποσότητα κεραμικής.²⁷ Αυτό το στρώμα κάλυψε και τον αγω-

22. Fittschen 1999, 49-51.

23. Winter 1971, 273.

24. Από τον καθαρισμό του περιβάλλοντος χώρου των τάφων προκύπτουν στοιχεία και για κατεστραμμένες ταφές. Ακέραια αντικείμενα, όπως ειδώλιο περιστεριού, και τμήματα πίθων από πιθανό εγχυτρισμό, συνηγορούν στην υπόθεση καταστροφής τμήματος του νεκροταφείου.

25. Είναι βέβαιο ότι το προτείχισμα θα ακολουθούσε ολόκληρο το μήκος του τείχους αλλά διατηρήθηκε μόνο όπου οι επιχώσεις ήταν μεγαλύτερες, όπως άλλωστε και τα αντίστοιχα τμήματα του τείχους.

26. Ανάλογες αντηρίδες έχουν αναγνωριστεί στο προτείχισμα των Μεγάρων (Ζορίδης 1985, 230).

27. Για συζήτηση του θέματος βλ. Χαιρετάκης υπό εκδ.

γό ομβρίων υδάτων με αποτέλεσμα ο τελευταίος να χάσει τον ρόλο του, και το επίπεδο κατοίκησης να ανέβει κατά ένα περίπου μέτρο. Το στρώμα καταστροφής περιλαμβάνει μικρή ποσότητα κεραμικής Γεωμετρικών και Κλασικών χρόνων, και αρκετά μεγάλη ποσότητα κεραμικής ύστερων Κλασικών-πρώμων Ελληνιστικών χρόνων που φτάνει ως και τις αρχές του δεύτερου τέταρτου του 3ου αι. π.Χ. Φαίνεται λογικό επομένως, το στρώμα αυτό να συνδέεται με μια καταστροφή της πόλης ίσως και του τείχους, που οδήγησε σε επισκευή των τειχών αμέσως μετά. Περιπτώσεις απορριμματικών αποθέσεων έχουν εντοπιστεί και στη γειτονική Ερέτρια, και σχετίζονται με καταστροφές της πόλης την περίοδο του Χρεμωνιδείου πολέμου στα 267-262/1 π.Χ.²⁸ Για την Χαλκίδα δεν έχουν δημοσιευτεί ανάλογα σύνολα που να σχετίζονται με βίαιες καταστροφές αυτής της περιόδου. Η Χαλκίδα εκδίωξε τη μακεδονική φρουρά για ένα μικρό χρονικό διάστημα και υπήρξε ελεύθερη από το 274/73 έως το 268/7 π.Χ., οπότε και επανήλθε στη μακεδονική κυριαρχία.²⁹ Προφανώς αυτή η επανένταξη δεν ήταν ομαλή και επήλθε μετά από πολεμική σύγκρουση. Επομένως η δεύτερη φάση του προτειχίσματος κατασκευάζεται μετά την επιδιόρθωσή του τείχους και την κατάργηση του αγωγού.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει και το σημείο ένωσης των δύο τμημάτων του προτειχίσματος στον νότιο τομέα (Εικ. 3). Συγκεκριμένα το προτείχισμα μπροστά από τον νότιο πύργο έχει πορεία παράλληλη προς την ανατολική πλευρά του πύργου, δηλαδή Β-Ν, και στη συνέχεια κάμπτεται ώστε να ακολουθήσει την πορεία του τείχους με προσανατολισμό Δ-Α. Φαίνεται πως την περίοδο της επισκευής σε αυτό το σημείο της κάμψης διατηρούνταν ανέπαφη η πρώτη φάση του προτειχίσματος. Τα δύο τμήματα ωστόσο δεν συναρμολογούνται.³⁰ Το κενό ανάμεσά τους, πλάτους 3,50μ., έρχεται να κλείσει ένας νέος, κάθετος και στα δύο τμήματα, τοίχος σωζόμενου μήκους 0,86μ. και πάχους 0,90 μ., όμοιος κατασκευαστικά με τη δεύτερη οικοδομική φάση του προτειχίσματος. Ίσως, λοιπόν, δεν είναι άστοχο να υποστηριχτεί η ύπαρξη ενός ανοίγματος στο σημείο αυτό. Σε αυτό το άνοιγμα θα οδηγούσε άλλωστε ο δρόμος, ο οποίος διαμέσου των Βαθροβουνίων, θα ερχόταν από την Ερέτρια,³¹ και θα συνέχιζε, μέσα από μια πύλη του τείχους, στην πόλη.

Νέα δεδομένα και νέοι προβληματισμοί

Οι νέες αυτές ανακαλύψεις προσφέρουν έδαφος για μια σειρά συζητήσεων.³² Τα δεδομένα από τις επιφανειακές έρευνες και την πρόσφατη ανασκαφή επιβεβαιώνουν την ύπαρξη ενός αμυντικού δικτύου που συνίσταται από τέσσερις οχυρώσεις, την οχύρωση στο Βαθροβούνι, την Καλογρίτσα, τον Εύριπο και την οχύρωση στις βοιωτικές ακτές (Καραπαμπάς). Ο Παπαβασιλείου, θεμελιωτής των ερευνών για την αρχαία Χαλκίδα, υποστήριξε ότι στο Βαθροβούνι βρισκόταν η ακρόπολη της πόλης,³³ άποψη με την οποία συντάσσεται η πλειονότητα των μελετητών.³⁴ Στην κορυφή του ορεινού αυτού όγκου, ύψους 189μ., είναι ακόμα ορατά, κυρίως στη νοτιοανατολική πλευρά του, λείψανα πολυγωνικής οχύρωσης, χωρίς ωστόσο να είναι ακόμα δυνατή η ακριβής χρονολογική τεκμηρίωσή τους.³⁵ Η οχύρωση της Καλογρίτσας περιλαμβάνει τμήμα του αστικού ιστού της πόλης με οικίες, ιερό και οδικό δίκτυο.³⁶ Στο πλάτωμα της κορυφής διατηρείται επίσης ένα κατώφλι λαξευμένο στον βράχο, το οποίο

28. Schmid 2000, 361-363, σημ. 15-16.

29. Knoepfler 1995, 144-148; Piccard 1979, 270-271; Παννακόπουλος 2012, 7.

30. Καθώς το τμήμα αυτό είναι πολύ κατεστραμμένο από επεμβάσεις του στρατού και τα δύο τμήματα του προτειχίσματος διατηρούνται σε αποσπασματική κατάσταση.

31. Κοσμά 2015, 215-216.

32. Κοσμά 2015.

33. Παπαβασιλείου 1891, 608.

34. Βρανόπουλος 2000, 179; Σάμψων 1976 β, 19.

35. Fachard 2012, 297; Βρανόπουλος 2000, 179-180; Κοσμά 2015, 216.

36. Καραπασχαλίδου 2004-2009, 42, 44.

ο Παπαβασιλείου είχε αποδώσει σε ναό της Αθηνάς. Ο Εύριπος οχυρώνεται πρώτη φορά σύμφωνα με τον Διόδωρο το Σικελιώτη (28.13, 47.3-7), το 410 π.Χ., στο πλαίσιο της κοινής προσπάθειας Χαλκιδέων και Βοιωτών να αντιμετωπίσουν την επίθεση των Αθηναίων. Τότε κατασκευάζεται ένας πύργος στην κάθε πλευρά και τοποθετείται ξύλινη γέφυρα. Μετά το 335 π.Χ., σύμφωνα με τον Στράβωνα (10.1.8), ο Εύριπος περιλαμβάνεται στην οχύρωση της πόλης. Στις βοιωτικές ακτές, στη θέση που καταλαμβάνει σήμερα το φρούριο του Καραμπαμπά, λαξευμένες στο βράχο τάφροι, οδήγησαν τον Bakhuizen στην διατύπωση της άποψης ότι και αυτή η περιοχή ήταν οχυρωμένη.³⁷

Οι αρχαίες πηγές αναφέρουν ότι η πόλη της Χαλκίδας ήταν τειχισμένη τον 4ο και τον 3ο αι. π.Χ. Ο Ηρακλείδης ο Κρητικός³⁸ αναφέρει ότι το μήκος της περιμέτρου των οχυρώσεων της Χαλκίδας ξεπερνούσε τα 13 χιλιόμετρα. Ο Παπαβασιλείου καταγράφει λείψανα σκέλους του τείχους στην περιοχή της Αρέθουσας, χαμένα πια, και υποστηρίζει ότι η περιοχή που εκτείνεται από τη Λιανή Άμμο έως τον Εύριπο πιθανόν περιλαμβανόταν στον περίβολο. Μια τέτοια ερμηνεία βρίσκει αντιστοιχία στις αναφορές του Λίβιου (31.23,1-3 και 35.38.7) ότι η πόλη ήταν τειχισμένη το 200 π.Χ., όταν καταστράφηκε από τους Ρωμαίους. Δυστυχώς όμως τα αρχαιολογικά δεδομένα που θα υποστηρίξουν την ύπαρξη αυτού του οχυρωματικού περιβόλου απουσιάζουν, καθώς οι έρευνες που έχουν πραγματοποιηθεί από την ΙΑ' ΕΠΚΑ όλα αυτά τα χρόνια δεν έχουν αποδώσει κάποιο τμήμα τείχους.

Είναι σαφές ότι η εξαιρετικά καίρια γεωγραφική θέση της πόλης της Χαλκίδας, σημείο συνάντησης θαλάσσιων και χερσαίων δρόμων, αποτέλεσε σε όλη τη διάρκεια της ιστορικής της διαδρομής τον παράγοντα εκείνο που καθόρισε την τύχη της. Η ανάγκη ελέγχου όλων αυτών των περασμάτων ερμηνεύει το πυκνό δίκτυο οχυρώσεων που παρατηρείται διαχρονικά όχι μόνο στη χερσόνησο της Χαλκίδας αλλά και στις απέναντι βοιωτικές ακτές. Δυστυχώς η ανακάλυψη και η διατήρηση των οχυρώσεων τόσο της αρχαίας πόλης όσο και της πόλης των μεταγενέστερων χρόνων έχει καταστή πολύ δύσκολη τόσο εξαιτίας φυσικών όσο και ανθρωπογενών παραγόντων. Ανασκάπτοντας, τεκμηριώνοντας και αναδεικνύοντας το τμήμα του τείχους που ήρθε πρόσφατα στο φως στο πλαίσιο του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ), ευελπιστούμε στην έναρξη μιας νέας εποχής έρευνας για την τοπογραφία και τις οχυρώσεις της αρχαίας πόλης της Χαλκίδας.

37. Bakhuizen 1985, 39 κ.ε. Στα πρηνή του λόφου του Καραμπαμπά συστάδα λαξευμένων στον φυσικό βράχο τάφων ενισχύει την ύπαρξη εγκατάστασης στην περιοχή.

38. *Περί τῶν ἐν Ἑλλάδι πόλεων* 1.26-30.

Βιβλιογραφία

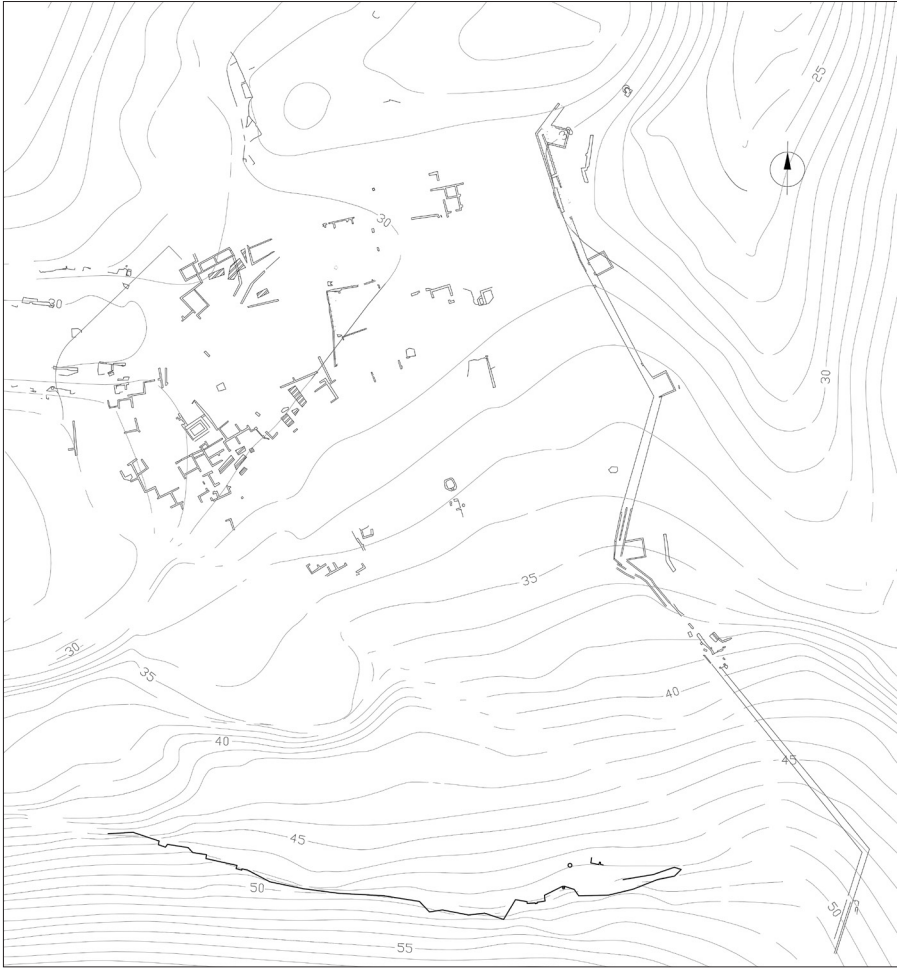
- Αλεξανδρή, Ό. (1976) 'Αθήνα'. *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 31, 24-61.
- Ανδρειωμένου, Α. (1972) 'Έρευνα και τυχαία εύρηματα έν τή πόλει καί τή έπαρχία Χαλκίδος'. *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 27(A1), 171-184.
- Βρανόπουλος, Ε. (2000). *Ιστορία της Εύβοιας*. Αθήνα: Εκδ. Πελασγός.
- Παννακόπουλος, Ν. (2012) *Θεσμοί και λειτουργία των πόλεων της Εύβοιας κατά τους ελληνοιστικούς και τους αυτοκρατορικούς χρόνους*. Θεσσαλονίκη: University Press.
- Δέφνερ, Μ. (1925-1926) 'Η άρχαία όχύρωσις τής πόλεως Σκύρου'. *Αρχαιολογική Εφημερίς*, 138-167.
- Ζορίδης, Π. (1985) 'Τα αρχαία τείχη των Μεγάρων'. *Αρχαιολογική Εφημερίς*, 217-236.
- Ιντζεσίλογλου, Μ. Γ. (2009) "Καλλίθηρα" Η οργάνωση του αστικού χώρου ενός αρχαίου οικισμού'. *Αρχαιολογία* 112, 58-66.
- Καραπαχαλίδου, Α. (2004-2009) 'Όρος Ιερού-Όρος Ιερό'. *Αρχαιολογικά Χρονικά* 6, 41-44.
- Κοσμά, Μ. (2015) 'Η τοπογραφία της αρχαίας Χαλκίδας υπό το πρίσμα της πρόσφατης έρευνας'. Στον Τόμ. Γ *Αρχαιολογικές Συμβολές: Βοιωτία και Εύβοια, Εφορείες Αρχαιοτήτων Βοιωτίας και Εύβοιας*, επιμέλεια Σ. Οικονόμου, 209-220. Αθήνα: Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης.
- Παπαβασιλείου, Γ. Α. (1891) 'Περί τής έν Εύβοία πόλεως Χαλκίδος'. *Αθηνά*, 607-615.
- Παπαγρηγορίου, Ι. Β. (1953) *Η σημερινή Χαλκίς*. Χαλκίδα: Πανευβοϊκόν Βήμα.
- Σάμψων, Α. (1976α) 'Χαλκίδα'. *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 31(B1), 131-160.
- Σάμψων, Α. (1976β) *Συμβολή στην τοπογραφία της αρχαίας Χαλκίδας. Από τους προϊστορικούς χρόνους μέχρι το τέλος της ρωμαϊκής περιόδου*. Χαλκίδα: Εταιρεία Ευβοϊκών Σπουδών.
- Σάμψων, Α. (1986) 'Αρχαία Χαλκίδα, Τοπογραφία-Ρυμοτομία'. *Αρχαιολογικά Χρονικά* 1, 7-66.
- Σαπουνά-Σακελλαράκη, Έ. (1987) *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 42(B1), 200-214.
- Φιλήμονος-Τσοποτού, Μ. (2004) 'Η Ελληνιστική Οχύρωση της Ρόδου'. Τόμ. Ι *Ρόδος*. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού; Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.
- Χαιρετάκης, Γ. (Υπό έκδοση) 'Μια άγνωστη καταστροφή της Χαλκίδας κατά τους πρώιμους ελληνοιστικούς χρόνους. Τα στοιχεία από την ανασκαφή του οχυρωματικού περιβόλου της πόλης'. *5^ο Αρχαιολογικό Έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας 2012-2014, Από τους Προϊστορικούς στους Νεώτερους Χρόνους*, 26/02-1/3/2015. Βόλος: Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.

*

- Adam, J-P. (1982) *L'Architecture militaire grecque*. Paris: Picard.
- Bakhuizen, S. C. (1972) 'The two citadels of Chalcis on Euboea'. *Athens Annals of Archaeology* 1, 134-145.
- Bakhuizen, S. C. (1985) 'Studies in the topography of Chalcis on Euboea. A discussion of the sources'. Vol. 1 of *Chalcidian Studies*. Leiden: E. J. Brill.
- Fachard, S. (2012) 'La défense du territoire: Étude de la "chôra" érétrienne et de ses fortifications'. Vol. 21 of *Eretria*. Athens: Ecole Suisse d'Archéologie en Grèce.
- Fittschen, K. (1999) 'Ο Μέγας Αλέξανδρος στη Βοιωτία'. In *Διεθνές Συνέδριο Αλέξανδρος ο Μέγας: από τη Μακεδονία στη Οικουμένη, Βέροια 27-31/5/1998*, edited by P. Kalogerakou, 49-60. Veria: Νομαρχιακή αυτοδιοίκηση Ημαθίας.
- Hunt, G. R. (2006) 'Foundation rituals and the culture of building in ancient Greece'. PhD thesis. University of North Carolina, USA.
- Jameson, M. H. (1969) 'Excavations at Porto Cheli and vicinity, Preliminary report I: Halieis, 1962-1968'. *Hesperia* 38, 311-342.
- Jeffery, L. H. (1961) *The local scripts of Archaic Greece, A study of the origin of the Greek alphabet and its development from the eighth to the fifth centuries B.C.* Oxford: Clarendon Press.
- Knoepfler, D. (1995) 'Les relations des cités eubéennes avec Antigone Gonatas et la chronologie delphique au début de l'époque étolienne'. *Bulletin de Correspondance Hellénique* 119, 137-159.
- Krause, C. (1972) 'Das Westtor. Ergebnisse der Ausgrabungen 1964-1968'. Vol. IV of *Eretria*. Berne: Franke Verlag.

- Lawrence, A. W. (1979) *Greek Aims in Fortification*. Oxford: Clarendon Press.
- Maher, M. P. (2012) 'The Fortifications of Arcadian Poleis in the Classical and Hellenistic Periods'. PhD thesis. University of British Columbia, Vancouver.
- Moreno, A. (2007) *Feeding the democracy: the Athenian grain supply in the fifth and fourth centuries B.C.* Oxford; New York: Oxford University Press.
- Picard, O. (1979) *Chalcis et la confédération eubéenne: Etude de numismatique et d'histoire (IVe -Ier siècle)*. Paris: De Boccard.
- Schmidt, S. G. (2000) 'A group of Early Hellenistic pottery from a well in Eretria'. In *Ε' Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική, Πρακτικά*, 361-372. Athens: Archaeological Receipts Fund.
- Winter, F. E. (1971) *Greek fortifications*. Toronto: University of Toronto Press.

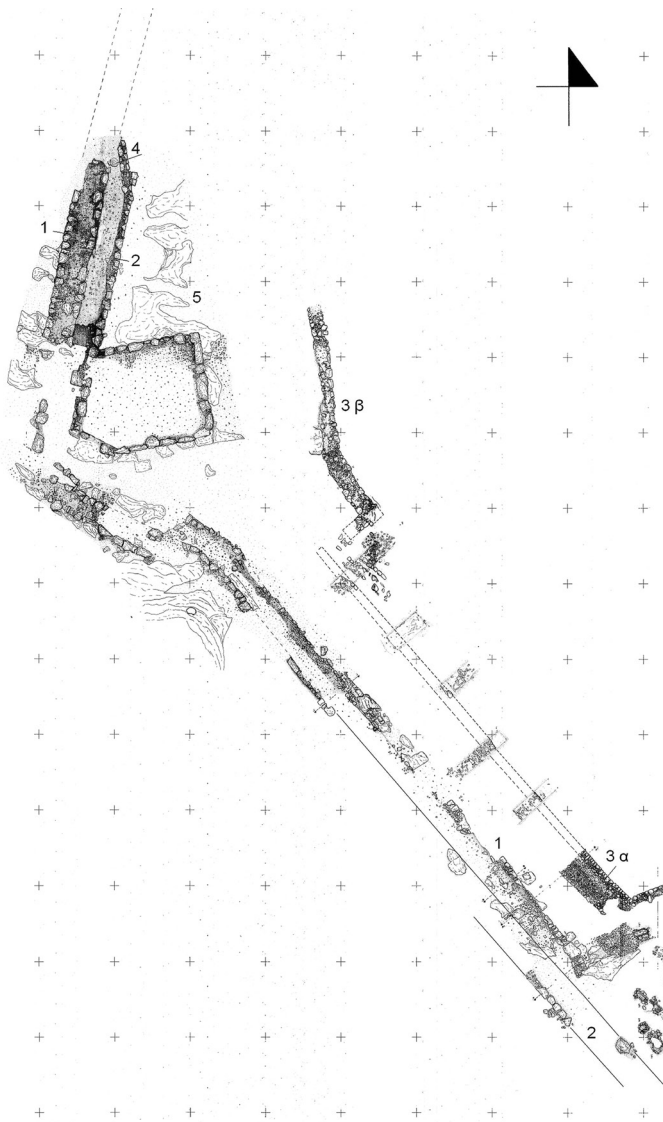
Εικόνες

Εικόνα 1:
Χαλκίδα, χώρος
ανέγερσης του νέου
Γενικού Νοσοκομείου.
Τοπογραφικό
διάγραμμα με τμήμα
της αρχαίας πόλης
στα πρανή του λόφου
της Καλογρίτσας.

Εικόνα 2:
Νότιος τομέας
της ανασκαφής.

Εικόνα 3:
 Νότιος τομέας της ανασκαφής.
 Δηλώνονται η πρώτη κατασκευαστική φάση του τείχους (1), η δεύτερη κατασκευαστική φάση του τείχους (2), η πρώτη και η δεύτερη κατασκευαστική φάση του προτειχίσματος (3 α, β), η θέση του «εγκαινίου» (4) και το νεκροταφείο (5).

Εικόνα 4:
 Νότιος τομέας της ανασκαφής.
 Πρώτη κατασκευαστική φάση του τείχους.

Εικόνα 5: Βόρειος τομέας της ανασκαφής.

Εικόνα 6: Βόρειος τομέας της ανασκαφής. Ο αγωγός απορροής όμβριων υδάτων.